

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1970.1.10>

R. PULLAT

ESIMENE DEMOGRAAFIAKOOKOND EESTIS

Eesti demograafia alguse võib paigutada vähemalt XVIII sajandi lõppu, mil ilmus Eesti-uurimise rajaja August Wilhelm Hupeli kolmeköiteline kapitaalne teatmeteos «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland»¹, kus leidub mitmekesist ajaloolis-statistilist materjali XVIII saj. teise poole rahvaarvu ja selle liikumise kohta Eesti- ja Liivimaa. Neid statistilisi andmeid täiendas Hupel oma järgnevas, Riia ja Tallinna asehalduskonda käsitlevas teoses «Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revelschen Stadthalterschaft, zur Ergänzung der Topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland».² Sajandivahetuse ja XIX saj. esimesse poolde kuuluvad autorid (W. C. Friebe, H. Storch jt.) peamiselt vaid refereerisid A. W. Hupeli demograafilist materjali. Kuna demograafia kui teaduse vanust hinnatakse rahvusvaheliselt ca 300 aastaga, siis on eesti demograafia ca 200-aastane iga suhteliselt üsna soliidne.

XIX saj. esimesest poolest alates ilmub meil juba mitmeid demograafilise kallakuga käsitlusi. Sajandi 60-ndail aastail tekkisid rõõbiti Venemaa semstvistatistika süsteemi väljakujunemisega ka Eesti alal riiklikud statistikaasutused, milleks olid kubermangu statistikakomiteed Riias ja Tallinnas.

Kõrvuti nendega uurisid Eesti ala rahvastikku Tartu ülikooli õppejõud, kes XIX saj. 80-ndaist aastaist peale hügieeniprofessor Bernhard Körberiga³ eesotsas kujunesid omaette demograafiakoolkonnaks. Viljeldavat teadusharu nimetasid nad ise biostaatikaks. Tänapäeva vaatevinklist aga on tegemist puhtdemograafilise koolkonnaga.

1881. ja 1897. aasta rahvaloenduse algmaterjale kasutades kirjutas B. Körber kolm olulist uurimust.⁴ Neis, milledest märkimisväärseim on 1902. aastal ilmunu, domineerib

¹ Riga, 1774—1782; A. W. Hupeli kohta vt. H. Vihma, Humanist A. W. Hupel (1737—1819). «Keel ja Kirjandus» 1969, nr. 4, lk. 220—228.

² Riga, 1789.

³ B. Körber oli sündinud 20. mail 1837 Võnnu kirikuõpetaja pojana. Aastail 1856—1860 õppis ta Tartu ülikoolis arstiteadust. Meditsiindoktori kraadi omandas 1861. aastal. Ajavahemikus 1864—1879 oli ta arstina Vene mereministeriumi teenistuses ja seejärel Tartu ülikooli hügieeni ja kohtuarstiteaduse professoriks. 1889. aastal asutas ta Tartu ülikoolis hügieeni osakonna ehk instituudi. Erustus 1895. aastal. 1912. aastal anti B. Körberile teenelise professori nimetus. Suri 18. mail 1915 Tartus. (RAKA (=Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 402 (Tartu ülikool), nim. 3, s.-ü. 756.)

B. Körberi tegevust hügienistina on tulemusrikkalt uurinud V. Kalnin (B. B. Калнин, B. A. Кербер — выдающийся гигиенист Прибалтики второй половины XIX века. Тезисы докладов конференции по истории медицины в Прибалтике и Белоруссии. Вильнюс, 1963, lk. 32—33; B. B. Калнин, Некоторые особенности развития гигиены в Прибалтийском крае (конец XVIII—XIX вв.). Из истории естествознания и техники Прибалтики. Т. 1. Рига, 1968, lk. 264).

⁴ B. Körber, Hygienische und biostatistische Bemerkungen im Ausschluss an die letzte Volkszählung in Dorpat am 29. Dezember 1881. Dorpat, 1882; B. Körber, Die Stadt Dorpat (Jurjew) in statistischer und hygienischer Beziehung. Jurjew, 1902. Maa-arstina töötades kirjutas ta demograafilise uurimuse nelja kihelkonna elanikkonna rahvastiku

Tartu linna elanikkonna käsitlemisel sotsiaal-hügieeniline suund. Kõnesolevas teoses on tunda Saksa riikliku statistika mõju: ta on kirjutatud põhjalikult, kuid samal ajal ka ühekülgsest. Autor on väga üksikasjalikult analüüsinud näiteks Tartu elanikkonna vanust ja sugu, immigratsiooni areaali, rahvastiku professionaalset koostist, haridust, elamuid ja kortereid ning linna üldist sanitaarset olukorda, vaateväljast aga on eemale jäänud demograafia põhiprobleem, s. o. rahvastiku loomulik liikumine. Körber toob küll võrdlusandmeid Tartu linna eri rajoonide sanitaarsete olude kohta, kuid ei seo neid sündimuse ja suremuse sotsiaalse aspektiga, mida tegid juba paljud demokraatlikud kodanlikud teadlased (Th. Sörensen Taanis, M. Hubert Prantsusmaal ja I. Funk Saksamaal) XIX sajandi lõpul ja käesoleva algul. Viimased tõestasid, et sündimus ja suremus kõiguvad eri linna- ja gude kaupa. Sveitsi demograaf L. Hersch, kes uuris inimeste suremust Pariisis eri sotsiaalsete klasside lõikes, näitas, et tööliste hulgas oli 50% juhtudel surma põhjuseks vaesus.⁵ Aastail 1881—1886 valmis B. Körberi juhendamisel seitse doktoriväitekirja, mis olid pühendatud Eesti mitme kihelkonna ja linna demograafiliste protsesside uurimisele ja kaitsti kõik Tartu ülikoolis⁶.

Lisaks B. Körberi sulest ilmunud kahele uurimusele Tartu rahvastiku kohta XIX sajandi teisel poolel ilmus tema juhendamisel seega veel kolmas, mille autoriks oli O. Grosset.

Eriti oluline on tema õpilase P. Halleri teos, mis käsitleb Narva rahvastikku, kuna Narva osas on möödunud sajandi teisest poolest meie kasutada veel vaid 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse publikatsioonid. B. Körberi teiste juhendatute väitekirjadega võrreldes on kõnesolev, kus kasutatakse rohkesti viiteid teistele autoritele ja antakse kõigi uuritavate protsesside kohta omapoolsed hinnangud, tunduvalt sisukam. Töö algul antakse sissejuhatuses lühike ülevaade Narva linna territooriumist ja elanikkonnast ning märgitakse, et Narvas ja ta eeslinnades oli 1883. aastal 32 tuh. elanikku. Meenutame, et seni on meie ajalookirjanduses Narva elanike arvuks 1881. aastal märgitud 28 592, mis on tegelikust väiksem, kuna selles pole arvestatud kalevi- ja linavabriku töölisasula elanikke.⁷

Seega tõi B. Körberi koolkond olulist lisa XIX sajandi Eesti linnarahvastiku uurimisse.

Vähem tähtsad ei olnud B. Körberi koolkonna teened ka Eesti maarahvastiku uurimisel. Näiteks Rõuge, Rannu ja Nõo kihelkonna rahvastikust aastail 1834—1859 ilmus

kohta, mis näitab juba tema varast huvi rahvastikuprobleemide vastu. Selles töös vaatles ta süvendatult just laste suremust. (Vt. B. Körber, Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in den Jahren 1834—1859. Dorpat, 1864.)

Uurijate tähelepanu olgu juhitud asjaolule, et B. Körberi sulest on valminud ka esimene Eesti rahvastiku ajaloos historiograafiline uurimus «Literatur und Geschichte der baltischen Biostatik. Manuskript». Sellele faktile osutab M. Nõges oma doktoriväitekirjale lisatud kirjanduse loetelus. Kahjuks ei ole kõnesolevat käsikirja õnnestunud leida.

⁵ E. Rosset, Umieralność niemowląt a problem długowieczności. «Studia Demograficzne» 1966, z. 10, lk. 9 jj.; W. Kula, Problemy i metody historii gospodarzej. Warszawa, 1963, lk. 468 jj.; L. Hersch, L'inégalité devant la mort d'après la statistique de la ville de Paris. «Revue d'Economie Politique» 1920, N. 3 ja 4.

⁶ O. Grosset, Biostatik der Stadt Dorpat und ihrer Landgemeinde in den Jahren 1860 bis 1881. Diss. Dorpat, 1883. P. Haller, Biostatik der Stadt Narva nebst Vorstädten und Fabriken in den Jahren 1860—1885 mit einem Anhang über die Morbilität daselbst. Diss. Dorpat, 1886; E. Kaspar, Biostatik der Stadt Libau und ihrer Landgemeinde in den Jahren 1834—1882. Diss. Dorpat, 1883; W. v. Kieseritzky, Biostatik der im Fellinschen Kreise gelegenen Kirchspiele Oberpahlen, Pillistfer und Klein St. Johannis in den Jahren 1834 bis 1880. Diss. Dorpat, 1882; E. Oehrn, Biostatik dreier Landkirchspiele Livlands (Rappin, Wenden, Koddafer) in den Jahren 1834—1881. Diss. Dorpat, 1883; C. Schneider, Biostatik dreier im lettischen Theile Livlands belegen Kirchspiele Lemsal, Ubbenorm und Pernigel in den Jahren 1834—1883. Diss. Dorpat, 1886; Chr. Törne, Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in den Jahren 1860—1881. Diss. Dorpat, 1886.

⁷ Eesti NSV ajalugu. II kd. Tallinn, 1963, lk. 114.

B. Kõrberi ja aastail 1860—1881 Chr. Tõrne uurimus. W. v. Kieseritzky analüüsis Põltsamaa, Pilstivere ja Kolga-Jaani kihelkonna (Viljandi maak.) elanikkonda aastail 1834—1880. Nagu teisedki B. Kõrberi õpilased, analüüsis W. v. Kieseritzky detailselt kirikuraamatutes leiduvaid andmeid sündimuse ja suremuse kohta. Ta annab põhjaliku ülevaate sündimusest (abielus ja väljaspool abielu sündinud, sündinute sooline koostis jne.) ja kõrvutab sündimust rukki kui tähtsama igapäevase toiduse tsetverdi keskmiste hindadega. Tulemused kinnitavad tema kolleegide väiteid, et sündimus oli kõrgeim siis, kui rukkiahind oli madalaim. W. v. Kieseritzky, O. Grosset jt. andmeil hakkas Lõuna-Eestis sündimus langema alates 1868. aastast, mil esines ikaldusi, epideemiaid ja viljahinnad tõusid, ning tõusis alles 1875. aastaks jälle endisele tasemele.⁸

Laste suremust mõjutasid eriti sarlakid, difteeria ja rõuged. 1871. aastal puhkes kooleraepideemia, mis suurendas ka täiskasvanute suremust. Abiellumise dünaamika kõikus kõnesolevates kihelkondades nagu sündimusegi oma.

Kõik B. Kõrberi koolkonna esindajad, keda võiksime nimetada biostaatikuteks, pöörasid suurt tähelepanu rahvastiku loomuliku liikumise analüüsile, käsitledes ka naiste viljakust, surma põhjusi, epideemiaid. Samuti huvitas neid rahvastiku sooline, vanuseline ja rahvuslik koostis. Materjalina kasutasid nad peamiselt kirikuraamatute, hingede revisjonide ja rahvaloenduste andmeid.

B. Kõrberi koolkond (C. Schneider, E. Kaspar) ei andnud suure panuse mitte ainult Eesti, vaid ka mõnede Läti alade rahvastiku loomuliku liikumise seaduspärasuste väljaselgitamiseks, seostades mõningal määral muutusi rahvastikus kohalike sotsiaal- ja eluolustikuliste tingimustega.

*Festi NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
5. VI 1969

P. ПУЛЛАТ

ПЕРВАЯ ШКОЛА В ДЕМОГРАФИИ ЭСТОНИИ

Резюме

Эстонская демография ведет свое начало с конца XVIII века, когда появилось трехтомное справочное издание «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» (Riga, 1774—1782) основоположника эстонской демографии Аугуста Вильгельма Хупеля. Первая школа демографов в Эстонии сложилась в 80-х годах прошлого столетия в Тартуском университете. Основал ее профессор гигиены Бернхард Кёрбер (1837—1915). Основываясь на материалах переписей 1881 и 1897 гг., данных церковных книг, он написал три солидных демографических работы и под его руководством было подготовлено семь докторских диссертаций по демографии (О. Гроссет, Е. Каспар, В. Кизерицкий, Е. Охри, Г. Шнейдер, Хр. Тёрне).

Все представители школы Б. Кёрбера основное внимание в своих работах уделяли анализу естественного движения населения (также фертильность женщин, причины смертности, эпидемии). Кроме того, они анализировали половозрастной и национальный состав населения. Авторы использовали в основном церковные книги, данные подушных ревизий и переписей населения.

Представители школы Б. Кёрбера (Г. Шнейдер, Е. Каспар) внесли большой вклад в исследование закономерностей естественного движения населения не только Эстонии, но и на некоторых участках территории Латвии, связывая в какой-то мере демографические изменения с местными социальными и бытовыми условиями.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
5/VI 1969

⁸ W. v. Kieseritzky, Biostatik der im Fellinschen Kreise gelegenen Kirchspiele Oberpahlen, Pilstifter und Klein St. Johannis in den Jahren 1834 bis 1880, lk. 23; O. Grosset, Biostatik der Stadt Dorpat und ihrer Landgemeinde in den Jahren 1860 bis 1881, lk. 24.

R. PULLAT

ERSTE DEMOGRAPHISCHE SCHULE IN ESTLAND

Zusammenfassung

Die ersten Schritte der Demographie in Estland datieren aus dem Ende des 18. Jh., als das dreibändige Nachschlagebuch «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» (Riga, 1774—1782) erschien, verfaßt von August Wilhelm Hupel, der somit als der Gründer der estnischen Demographie gelten kann. Die erste demographische Schule in Estland bildete sich in den achtziger Jahren vorigen Jahrhunderts an der Universität Tartu; sie wurde vom Professor der Hygiene Bernhard Körber (1837—1915) begründet. Sich auf die Materialien der Gemeindebücher und der Volkszählungen von 1881 und 1897 stützend, schrieb er drei solide demographische Untersuchungen. Unter seiner Anleitung wurden sieben Doktordissertationen verfaßt, demographische Fragen behandelnd (O. Grosset, P. Haller, E. Kaspar, W. Kieseritzky, E. Oehrn, G. Schneider, Chr. Törne).

Sämtliche Vertreter der Schule B. Körbers untersuchten in ihren Abhandlungen vor allem die Analyse der natürlichen Bewegung der Bevölkerung (auch die Fertilität der Frauen, die Ursachen der Sterblichkeit, Epidemien). Außerdem betrachteten sie die nationale Zusammensetzung der Bevölkerung und ihre Zusammensetzung vom Standpunkt des Anteils ihrer geschlechtsreifen Schichten. Als Quellen dienten ihnen vor allem Gemeindebücher, Revisionsangaben und Angaben der Volkszählungen.

Einige Schüler B. Körbers (G. Schneider, E. Kaspar) haben große Verdienste bei der Erforschung der Gesetzmäßigkeiten der natürlichen Bevölkerungsbewegung nicht nur in Estland, sondern auch auf einigen Territorien Lettlands, indem sie die demographischen Veränderungen in einem gewissen Maß mit den örtlichen sozialen Verhältnissen und Lebensverhältnissen in Verbindung brachten.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 5. Juni 1969